

alle domeinen van het maatschappelijk leven. Een cultuur, die door militarisme wordt beheerst, krijgt steeds meer totalitaire trekken.

Een en ander maakt wel duidelijk dat de lezer bij Dorothee Sölle niet terecht kan voor een evenwichtig inhoudelijk vademecum rond de kernwapen-problematiek, maar daarentegen wel voor een lectuur die uitdagend prikkelt tot een diepgaande reflectie, tot een ethische stellingname vanuit het persoonlijk geloofsleven. Juist hiervoor is de lectuur van Dorothee Sölle bijzonder stimulerend.

De hier verzamelde teksten zijn uiteraard van ongelijke waarde. De absolute uitschieters zijn: *'Leven als ommekeer'*; *'Als een rivier omslaat'*; *'Als het leen bevriest'* – opstellen waarin het thema van de 'ommekeer', als hoop op verandering-ten-goede of als vrees voor onomkeerbare omslag naar de apocalyps toe, als een rode draad voor binding zorgt. Uiteindelijk primeren de christelijke hoop en het vertrouwen: *'Hoop voor het jaar 2000 ?'*. Ja, op voorwaarde dat de christenen hun geloof en dus Christus' oproep tot omkeer, tot bekering, ernstig nemen...

Hugo VAN DE VOORDE

DIALOOG

A.W. Musschenga (red.), *De dialoog kritisch bezien. Studies over de plaats van de waarheidsvraag in de dialoog met gelovigen uit andere culturen*. Baarn, Ten Have, & Schoten, Westland, 1983, 239 blz.

Al jarenlang wordt er vooral vanuit de Wereldraad van Kerken een pleidooi gehouden voor een dialogische houding tegenover aanhangers van andere godsdiensten en andere ideologieën, godsdiensten en ideologieën die vaak tot andere culturen behoren. Dit probleem kunnen de christenen in West-Europa niet langer van zich afschuiven met de bedenking dat het thuishoort tot het terrein van missionering en zending en dus tot andere continenten beperkt blijft. Met de komst van grote aantallen gastarbeiders is de dialoog met aanhangers van andere wereldgodsdiensten inderdaad geografisch dichterbij gekomen. Meteen is ook hier te lande gebleken hoe moeilijk het is om ethnocentrisme en een zekere minachting voor andere tradities te vermijden. De roep om een interreligieuze dialoog is alleszins ook de vrucht van de ervaringen met de intern-christelijke dialoog tussen gelovigen uit verschillende christelijke geloofstradities.

Sommigen associëren de dialoog met: altijd in gesprek blijven met iemand of met een groepering en niet durven zeggen: op dit punt zijn we het fundamenteel oneens, hier scheiden onze wegen. Zo versluiert de dialoog tegenstellingen en conflicten. Voor anderen is de dialoog een wijze van benaderen van andersgelovigen en andersdenkenden, die bij uitstek de morele eis van respect voor de ander belichaamt. Weer anderen wijzen de dialoog af omdat zij vinden dat een dialogische houding een relativering veronderstelt van de waarheid van de eigen opvattingen. Dialoog met de waarheidsvraag tussen haakjes, zo zeggen deze critici van de religieuze dialoog. Volgens hen komt het neer op 'de uitverkoop van de waarheid'.

De auteurs van deze bundel –godsdienstwetenschappers, antropologen,

andragogen, filosofen (de meesten verbonden aan de Vrije Universiteit van Amsterdam) – behoren tot de tweede groep uit bovenstaand rijtje. Dialoog is voor hen een houding tegenover andersdenkenden (andersgelovigen), waartoe zij zich op (christelijk-)ethische gronden verplicht voelen. Daarbij manifesteren zij dat zij het verwijt van de critici over de uitverkoop van waarheid serieus nemen.

Maar... welke consequenties heeft het stellen van de waarheidsvraag in de dialoog voor de aard van de dialoog? En welke gevolgen heeft de keuze voor het aangaan van een dialoog met andersgelovigen voor het omgaan met de waarheidspretenties van de eigen godsdienst? De systematische reflectie op deze twee vragen is de rode draad die de bijdragen in deze bundel verbindt.

Vraag blijft of het wel verstandig is om in een dialoog met andersgelovigen, met name en vooral uit andere culturen, de waarheidsvraag nadrukkelijk aan de orde te stellen. Dit veronderstelt immers dat er een gemeenschappelijke achtergrond bestaat tussen de gesprekspartners, en die is nu net in vele gevallen niet aanwezig. De levensvormen lopen dermate uiteen dat het een prioritaire zorg moet zijn om eerst een gemeenschappelijke vertrouwdheid te creëren. Voorwaarde hiertoe is dan weer dat men zich open, kwetsbaar, waarachtig en geloofwaardig voor de ander opstelt. Dit is vlug gezegd, maar uitermate moeilijk uit te voeren, zeker voor gelovigen die opgegroeid zijn in de wereld van het rationeel theologiserend, Westers christendom. Westerse christenen zijn dermate gebiologeerd door het zoeken naar waarheid op het vlak van de wetenschappen, dat zij deze attitude al te vanzelfsprekend hebben overgeënt op het terrein van de godsdienst. Zo moge het binnen het kader van deze recensie volstaan er op te wijzen dat gelovigen in het Westen in hoge mate toegespitst zijn op de feitelijke waarheid van geloofsinhouden, daar waar in de Oosterse godsdiensten veel meer belang wordt gehecht aan de vraag in hoeverre het geloof een bijdrage kan leveren aan de verlichting en bevrijding van de mens. Het moge duidelijk zijn: het betreft hier een andere kijk op het godsdienstige. In deze context de waarheidsvraag in de dialoog stellen, binnen deze limieten de dialoog opvatten als een instrument in 'de speurtocht naar de waarheid', hypotheceert de dialoog van bij de aanvang, jaagt de mensen uiteen. En de dialoog wil nu net de mensen samenbrengen.

Tal van andere moeilijkheden doorkruisen het tot stand komen van de dialoog. Noemen we de geestelijke bereidheid te aanvaarden dat godsdiensten niet kunnen los gezien worden van de socio-culturele context waarin ze voorkomen. Zo is bijvoorbeeld een Javaanse christen voor ons allereerst een medechristen. In werkelijkheid worden zijn handelen, denken en voelen echter meer bepaald door zijn cultuur dan door zijn christen-zijn. Daar waar wij als christenen in deze tijd het christendom trachten los te zien van zijn belangrijkste culturele inbedding, namelijk de Westeuropese cultuur, is voor moslims, hindoes en boeddhisten hun godsdienst juist zeer sterk met hun cultuur verweven. In een gesprek, in een dialoog is een Westerse christen dus gewend afstand te nemen van zijn groep en cultuur, daar waar bijvoorbeeld een mediterrane moslim niet zomaar namens zichzelf zal spreken, maar namens zijn cultuur en namens zijn geloofstraditie. De relativiserende houding die de dialoog vooronderstelt, gaat de Westerse christen dus meestal gemakkelijker af dan de gelovigen uit andere culturen.

Voor Westerse christenen is het zaak het belang van de waarheidsvraag in de dialoog niet te overschatten. "Religies", zo stelt een van de auteurs, "zijn

meer dan pakketten leerstellige inhouden". In zijn afsluitende bedenkingen stelt A.W. Musschenga: "Dialoog is een keuze voor een bepaalde manier van omgang met scheidslijnen tussen mensen en groepen". Het impliceert meteen het afwijzen van de confrontatie. In een tijd dat de maatschappelijke polarisering als een plaag om zich heen grijpt, is dit een hartverwarmend pleidooi. Het is dan ook hartverwarmend dat *de inter-religieuze dialoog* zoveel aandacht krijgt. Niettemin vragen wij ons af of ook *de intra-religieuze dialoog* geen hoogdringende taak wordt. We moeten immers niet doen of onze neus bloedt: scheidslijnen lopen heden ten dage ook doorheen eenzelfde geloofsgemeenschap. En hoe gaan de 'gelijk-gelovigen' met die scheidslijnen om? Kunnen we ons verheugen in een ondubbelzinnige keuze voor dialoog of verglijden we naar de confrontatie en de polarisering? Met andere woorden: trachten wij ten allen prijze de mensen binnen eenzelfde geloofsgemeenschap samen te brengen, of slaan we elkaar met de feitelijke waarheid van geloofsinhouden om de oren?

Maar dit terzijde. Voorliggende bundel heeft grote verdiensten en is uitermate relevant. De auteurs zetten ons aan het denken, niet alleen over de wijze waarop wij met anders-gelovigen en anders-denkenenden omgaan. Dit is een moedige, levenswaardige onderneming. Gemakkelijke lectuur kunnen wij de lezer niet beloven. Maar wie naar dit boek grijpt, verwacht dit ook niet.

Hugo VAN DE VOORDE

* * *

'RECHTS'

L. Hagendoorn & J. Janssen, *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*, Baarn, Ambo & Schoten, Westland, 1983, 220 blzn.

Er zijn nogal wat aanwijzingen dat de politieke opvattingen van jongeren de jongste tijd naar rechts verglijden. In dit boek worden omvang en betekenis van dit verschijnsel nagegaan. Hiervoor zijn de gegevens gebruikt van een onderzoek bij vierduizendachthonderd leerlingen uit de hoogste klassen van vijftien middelbare scholen. De auteurs geven eerst een overzicht van de ontwikkelingen in de partijvoorkeur van jongeren, zoals die blijken uit verkiezingsgegevens van de jongste twintig jaar. Na een bespreking van de theorieën betreffende conservatisme, autoritarisme, ethnocentrisme, racisme en rechtsextremisme, wordt een overzicht gegeven hoe deze opvattingen zich bij de scholieren concretiseren. Vervolgens wordt ingegaan op de kenmerkende opvattingen van rechtse en rechtsextreme scholieren, in welke mate deze opvattingen in al hun schakeringen voorkomen en hoe deze zijn geordend. De laatste hoofdstukken zijn gewijd aan de achtergronden van rechtse en rechtsextreme opvattingen onder scholieren. Uitvoerig wordt daarbij ingegaan op de invloeden van de ouders en de verschillen tussen jongens en meisjes. Het grote onderscheid tussen jongens en meisjes in rechtsextreme opvattingen is een van de opmerkelijkste resultaten van het onderzoek. Zo blijkt dat naarmate we in het politieke spectrum van rechtse tot extreem-rechtse opvattingen meer tot de kern komen steeds meer leerlingen